

Andrzej Orczykowski, Eugeniusz Sakowicz

Biuletyn polonijny. Cz. 58

Collectanea Theologica 76/3, 207-217

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN POLONIJNY (58)

ZAWARTOŚĆ: I. Zbiór dokumentów Kościoła dotyczących zjawiska migracji; II. Wznowienie periodyku „Studia Towarzystwa Chrystusowego dla Polonii Zagranicznej”; III. Polacy i Polonia w Afryce. Bibliografia.*

I. ZBIÓR DOKUMENTÓW KOŚCIOŁA DOTYCZĄCYCH ZJAWISKA MIGRACJI

Zjawisko migracji, przemieszczania się ludzi, jest istotne dla współczesnego świata i ma znaczący wpływ na życie poszczególnych osób jak i całych społeczeństw. Kościół istnieje w świecie i nie może pozostawać obojętny wobec dokonujących się w nim zjawisk, bowiem one stanowią, jego środowisko. Kościół – nie pomijając świeckich aspektów zjawiska migracji – jest zainteresowany przede wszystkim jego religijną stroną i problemami wszechstronnej opieki duszpasterskiej nad migrującymi, o czym świadczą m.in. dokumenty Stolicy Apostolskiej.

Ostatnio opublikowanym zbiorem dokumentów Kościoła dotyczącym zjawiska migracji jest: *Fondazione Migrantes della Conferenza Episcopale Italiana, Enchiridion della Chiesa per le Migrazioni. Documenti magisteriali ed ecumenici sulla pastorale della mobilità umana (1887-2000)*, a cura di Giovanni Graziano Tassello con la collaborazione di Luisa Deponti e Mariella Guidotti, Edizioni Dehoniano Bologna 2001, pp. 1842. Zestawienia dokumentów – Stolicy Apostolskiej oraz Kościołów partykularnych, głównie Kościoła we Włoszech – dokonał zespół znawców problematyki migracji pod kierownictwem Giovanni Graziano Tassello, dyrektora Centrum Studiów i Badań Duszpasterstwa Emigracyjnego w Bazylei. Zbiór w sposób harmonijny, a jednocześnie pełny – w wyznaczonym zakresie – przedstawia dokumenty Kościoła dotyczące migracji i jednocześnie ukazuje, w jaki sposób zjawisko to akomoduje się w życiu kościelnej społeczności.

Enchiridion zawiera kolejno: prezentację (ss. 9-13); wprowadzenie (ss. 14-56); wykaz skrótów (ss. 57-59); dokumenty Kościoła zamieszczone – w całości bądź w części odpowiadającej tematyce zbioru – w następujących kategoriach: *I. Doku-*

* Redaktorem Biuletynu polonijnego jest Eugeniusz S a k o w i c z, Warszawa.

menty papieskie (ss. 61-540), *II. Dokumenty Soboru Watykańskiego II* (ss. 541-856), *III. Prawodawstwo kościelne* (ss. 587-606), *IV. Dokumenty Synodu Biskupów* (ss. 607-638), *V. Dokumenty Dykasterii Kurii Rzymskiej* (ss. 639-1132), *VI. Dokumenty Biskupów Europy* (ss. 1133-1158), *VII. Dokumenty Konferencji Episkopatu Włoch* (ss. 1159-1712), *VIII. Międzynarodowy dialog ekumeniczny* (ss. 1713-1746), *IX. Lokalny dialog ekumeniczny* (ss. 1747-1764); zestawienie haseł wraz z ich odniesieniami w zamieszczonych dokumentach (ss. 1765-1816); wykaz cytowanych dokumentów uporządkowany według schematu ich cytowania w *Enchiridionie* (ss. 1817-1842).

Źródłami bibliograficznymi prezentowanej publikacji są: *Acta Apostolicae Sedis* i *Acta Sanctae Sedis*, *Enchiridion della Conferenza episcopale italiana*, *Enchiridion Oecumenicum*, *Enchiridion Vaticanum*, *Notiziario della Conferenza episcopale italiana*, „L'Osservatore Romano”, *Quaderno di Servizio Migranti*, *Servizio Migranti*. Numerom poszczególnych dokumentów Kościoła przydzielono numerację *Enchiridionu*, kończącą się liczbą 3495. Na końcu każdego zamieszczonego dokumentu wskazano źródło, z którego został zaczerpnięty tekst.

Troska o migrantów przedstawiona w kościelnych dokumentach ma bardzo bogatą historię zarówno w zakresie działalności pastoralnej, jak i prawodawczej Kościoła, bowiem te dwie dziedziny nawzajem się przenikają i uzupełniają. Redaktorzy założyli, że *Enchiridion* będzie zawierał dokumenty od 1887 r. tj. powstania Skalabrinianów (Missionarii Sancti Caroli) do Roku Wielkiego Jubileuszu 2000. Konsekwentnie, zatem najstarszym dokumentem zamieszczonym w zbiorze jest *List Papieża Leona XIII do Biskupa Piacenza Jana Chrzyciela Scalabriniego* z 25 listopada 1887 r. (nr 1-4), zaś najnowszym *Homilia Jana Pawła II wygłoszona z okazji obchodów jubileuszu migrantów i podróży* z 2 czerwca 2000 r. (nr 930-933).

Enchiridion przedstawia obraz duszpasterstwa „ludzi w drodze”, proponowany w dokumentach Kościoła. Jest to duszpasterstwo o zróżnicowanej geometrii, przewidujące różnorodne inicjatywy w zależności od warunków samej migracji. Przyjrzenie się tematycznym zestawieniom dokumentów pozwala zauważyć, że Kościół, również w zakresie działalności prawodawczej, ciągle staje przed problemami oczekującymi na rozwiązanie, zaś wcześniejsze rozstrzygnięcia wymagają aktualizacji. Zebrane dokumenty prezentują wielość problemów wynikających ze zjawiska migracji, a jednocześnie odzwierciedlają dynamizm duszpasterstwa i dynamikę prawa na tym odcinku działalności Kościoła.

Zbiór zredagowano, dokonując systematyzacji zamieszczonych dokumentów. Dokumenty papieskie zestawiono uwzględniając podział na pontyfikaty od Leona XIII do Jana Pawła II. Dokumenty II Soboru Watykańskiego zamieszczono adekwatnie do kolejności ich ogłoszenia. Dwa zestawienia odpowiednich kanonów Kodeksu Prawa Kanonicznego i Kodeksu Kanonów Kościołów Wschodnich

zatytułowano: *Prawodawstwo kościelne*. Dokumenty Synodu Biskupów – niezależnie od rangi dokumentu – podano w układzie chronologicznym ich publikacji. W części poświęconej dokumentom dykasterii Kurii Rzymskiej jako kategorię podziału zastosowano pontyfikaty poszczególnych papieży, co w efekcie – niezależnie od tego, przez którą dykasterię dokument został opublikowany – stworzyło układ chronologiczny. *Dokumenty Biskupów Europy* zawierają dokumentację poszczególnych instytucji Konferencji Episkopatu Europy. Dokumenty Konferencji Episkopatu Włoch zestawione również w układzie chronologicznym – obejmują akta organów tejże Konferencji. Materiał źródłowy dialogu ekumenicznego – oddzielnie – o zasięgu międzynarodowym i o zasięgu lokalnym został ułożony również chronologicznie.

Enchiridion ma szansę stać się ważnym instrumentem w upowszechnianiu myśli Kościoła w odniesieniu do ożywionego dziś zjawiska migrowania, bowiem został zaprojektowany w taki sposób, iż daje możliwość różnorodnego wykorzystania: zarówno jako podręczny informator, jak też – dzięki dodatkom i zestawieniom – jako kompendium praktyczne czy wprowadzenie do poznania instytucji kościelnych oraz norm Kościoła dotyczących zjawiska migracji.

Andrzej Orczykowski TChr, Warszawa

II. WZNOWIENIE PERIODYKU „STUDIA TOWARZYSTWA CHRYSZTUSOWEGO DLA POLONII ZAGRANICZNEJ”

Od kilku lat w Domu Głównym Towarzystwa Chrystusowego dla Polonii Zagranicznej w Poznaniu odbywają się sesje naukowe o tematyce migracyjnej ze szczególnym uwzględnieniem problematyki polonijnej. Pokłosiem tych sesji są publikacje wybranych referatów w periodyku zatytułowanym: „*Studia Towarzystwa Chrystusowego dla Polonii Zagranicznej*” (dalej: STChr). Do tej pory ukazało się 5 zeszytów STChr, z czego 4 w latach 1988-1992, natomiast 5 został wydany po dwunastu latach przerwy i stanowi zapowiedź wznowienia serii. Redaktorem zeszytów jest znawca problematyki polonijnej ks. dr Wojciech N e c e l TChr, dyrektor Instytutu Duszpasterstwa Emigracyjnego im. Kardynała Augusta Hlonda w Poznaniu. Dotychczas w ramach prezentowanej serii zostały opracowane następujące tematy: *Polonia a mniejszości etniczne w krajach osiedlenia. Wybrane materiały Sympozjum Polonijnego jakie odbyło się w Domu Głównym Chrystusowców w Poznaniu w dniach 9-10 XI 1987* (1988, z. 1, ss. 115); *Kardynał August Hlond Prymas Polski, Założyciel Towarzystwa Chrystusowego dla Polonii Zagranicznej. Wybrane materiały Sympozjum Polonijnego jakie odbyło się w czterdziestą rocznicę śmierci*

kardynała A. Hlonda, prekursora nowoczesnego duszpasterstwa wśród Rodaków na Obczyźnie, w Domu Głównym Towarzystwa Chrystusowego w Poznaniu 19-20 października 1988 roku (1989, z. 2, ss. 129); *Polacy w ZSRR. Historia i perspektywy* (1991, z. 3, ss. 129, ss. 68); „...by żaden Polak nie zagubił się na obczyźnie!” (1992, z. 4, ss. 84); *Integracja europejska wyzwaniem dla polskojęzycznego duszpasterstwa w państwach Unii Europejskiej* (2004, z. 5, ss. 111).

Zeszyt 5 STChr zawiera teksty wybranych referatów wygłoszonych 23 października 2003 r. w Domu Głównym Towarzystwa Chrystusowego w Poznaniu podczas sesji naukowej: *Integracja europejska wyzwaniem dla polskojęzycznego duszpasterstwa w państwach Unii Europejskiej*. Publikację otwiera *Słowo wprowadzenia* (ss. 5-7), w którym ks. Tadeusz W i n n i c k i, przełożony generalny Towarzystwa Chrystusowego dla Polonii Zagranicznej, wyraża nadzieję, że posesyjna publikacja stanie się okazją do dalszej naukowej oraz duszpasterskiej refleksji i dyskusji nad zadaniami stojącymi przed Kościołem w Polsce wobec jednoczącej się Europy.

Gdy chodzi o treść referatów, to pierwszy z nich zaprezentowany przez bp. Ryszarda K a r p i Ń s k i e g o, delegata Konferencji Episkopatu Polski ds. Duszpasterstwa Emigracji, został zatytułowany: *Integracja europejska wyzwaniem dla Kościoła i Europy* (ss. 8-18). Biskup stwierdził, że „... fakt integracji europejskiej jest ważnym wyzwaniem stojącym przed naszą ojczyzną i każdym jej obywatelem, przed Kościołem w Polsce, przed duszpasterstwem w kraju jak i poza jego granicami”. Przypomniał kształtowanie się idei „integracji Europy” i wskazał, iż pogłębiającą wizję „nowej” Europy odnajdujemy w nauczaniu Jana Pawła II. Prelegent ukazał „kondycję religijną” dzisiejszego Kościoła i na tle wcześniej naświetlonych zagadnień wskazał, iż integracja europejska jest wyzwaniem dla duszpasterskiej troski o Polaków w kraju i za granicą.

Ryszard K l e m m (Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP Departament Konsularny i Polonii – Warszawa) jest autorem artykułu: *Polonia w krajach Unii Europejskiej – aktualne problemy i perspektywy* (ss. 19-23). Prezentuje on wynikające z aktualnych potrzeb i możliwości kierunki polskiej polityki zagranicznej, a także zmienione uwarunkowania jej realizacji, stwarzające konieczność wypracowania nowych założeń polityki polonijnej. Za podstawę tego programu przyjęto procesy zachodzące w środowiskach polonijnych, tj. zmiany pokoleniowe, zmianę roli tradycyjnych organizacji „ogólnopolonijnych”, powrót do polskości w państwach powstałych po rozpadzie ZSRR, awans ekonomiczny i intelektualny Polonii, powstanie tzw. emigracji wahadłowej, rozwój bezpośrednich kontaktów i współpracy Polonii z krajem, konflikty i nieporozumienia w niektórych środowiskach polonijnych, rosnące znaczenie osób polskiego pochodzenia w poszczególnych krajach Unii Europejskiej. Opierając się na wnioskach wynikających z aktualnej sytuacji oraz potrzeb i możliwości, wypracowywane są kierunki polskiej polityki zagranicz-

nej. Uwzględnione są w niej również wsparcie i pomoc dla działalności Polskich Misji Katolickich oraz zgromadzeń zakonnych pracujących na rzecz polskich emigrantów, które odgrywają niezwykle istotną rolę w podtrzymywaniu i rozwijaniu uczuć patriotycznych Polonii i jej społecznej aktywności.

Kościół i wiara w społeczeństwie Unii Europejskiej (ss. 24-34) to kolejny tekst, którego autorem jest Bogusław T r z e c i a k SJ (Dyrektor Katolickiego Biura Informacji i Inicjatyw Europejskich OCIFE, Szef Zespołu Ekspertów ds. Unii Europejskiej przy Konferencji Episkopatu Polski – Warszawa). W referacie zostało podjęte zagadnienie stanu Kościoła w Unii Europejskiej w dwóch jego wymiarach: prawno-moralnym i instytucjonalnym. W całym dorobku prawnym Unii, zapisanym na 80 tys. stron, dwa zdania odnoszą się do religii: „Unia Europejska respektuje i nie narusza przewidzianego prawem krajowym statusu kościołów i stowarzyszeń lub wspólnot religijnych w Państwach Członkowskich. Unia Europejska w równym stopniu respektuje status organizacji filozoficznych i niewyznaniowych”. Jest to *Deklaracja w Sprawie Statusu Kościołów i Związków Wyznaniowych* z Traktatu Amsterdamskiego z 1997 r., według której Kościoły i religia zostały wyłączone z regulacji wspólnotowej. Z kolei przedstawiona została sytuacja Kościoła katolickiego i innych Kościołów w krajach Unii Europejskiej. Kościół katolicki ma następujące instytucje administracyjne przy agendach unijnych: nuncjatura apostołska przy Unii Europejskiej w Brukseli, Komisje Episkopatów Wspólnoty Europejskiej oraz instytucje prowadzone przez zakony, tj. jezuickie OCIFE i dominikańskie ESPACES. W instytucjach Unii Europejskiej prowadzona jest działalność duszpasterska, której centrum jest *Foyer catholique*.

Wojciech N e c e l (Wyższe Seminarium Duchowne Towarzystwa Chrystusowego – Poznań) jest autorem referatu: *Polskojęzyczne duszpasterstwo w państwach Unii Europejskiej wobec procesów integracji europejskiej* (ss. 35-49). Autor, analizując kościelne dokumenty, ukazuje postawę Kościoła wobec migrantów i uchodźców. Stwierdza, że migracje Polaków związane z procesem integracji europejskiej stają się wyzwaniem dla polskojęzycznego duszpasterstwa, wymuszając reorganizację struktur duszpasterskich, nowy styl apostołowania oraz odpowiednie przygotowanie duszpasterzy. Struktury polskojęzycznego duszpasterstwa, styl duszpasterzowania, jak i poszczególne ośrodki duszpasterskie – wypracowane w przeszłości – obecnie stają przed koniecznością otwarcia się na nowe fale rodaków przemierzających szlaki wyznaczone przepływem nowych technologii i kapitałów oraz centrami naukowymi i kulturalnymi w Unii Europejskiej.

W kolejnym tekście Piotr R o n k o w s k i (Urząd Komitetu Integracji Europejskiej – Warszawa) zajął się zagadnieniem: *Obywatel Rzeczypospolitej Polski obywatelem Unii Europejskiej* (ss. 50-54). Instytucja obywatelstwa Unii została określona w Traktacie ustanawiającym Wspólnotę Europejską (TWE). Zgodnie z artykułem

17 TWE, obywatelem Unii jest każdy, kto jest obywatelem jednego z państw członkowskich UE. Z obywatelstwa Unii Polaków, mających obywatelstwo polskie, wynikają prawa o charakterze politycznym i konsularnym, a także ekonomiczno-socjalnym. Obywatele polscy – dzięki obywatelstwu Unii – uzyskują prawo do udziału w wyborach do Parlamentu Europejskiego i wyborach samorządowych we wszystkich państwach członkowskich Unii, w których zamieszkują oraz możliwość legalizacji pobytu w tych państwach, a także – stopniowo – prawo do podjęcia pracy w państwach UE. Należy sądzić, że uzyskanie praw politycznych i ekonomiczno-socjalnych przez obywateli polskich, zamieszkujących w państwach Unii, przyczyni się do wzmocnienia wspólnot żyjących tam Polaków.

Bronisław G e m b a l a (Global Strategy Management Consult – Akwizgran), opierając się na własnych doświadczeniach i przeprowadzonych badaniach, przedstawił: *Oczekiwania Polaka na obczyźnie wobec polskojęzycznego duszpasterstwa* (ss. 55-82). Autor kierując spojrzenie „w stronę człowieka na emigracji” postawił pytanie o proprium duszpasterstwa emigracyjnego. Skoro emigracja jest drogą człowieka, zaś człowiek drogą Kościoła, to w celu ukazania proprium duszpasterstwa emigracyjnego konieczne jest zaznajomienie się z drogą, jaką Kościół przeszedł, by lepiej zrozumieć swą misję. W tym kontekście dostrzega się człowieka decydującego się zamieszkać w danym kraju, który nie oczekuje od duszpasterstwa stworzenia „namiastki Polski w kraju osiedlenia”, ale pomocy w stawaniu się o-sobą. Zdaniem autora, w gruncie rzeczy duszpasterstwo emigrantów potrzebuje takich duchownych, którzy swoją postawą – parafrazując znane powiedzenie św. Augustyna – realizowaliby stwierdzenie: z wami jestem emigrantem, dla was jestem księdzem.

W zakończeniu omawianego zeszytu STChr zamieszczone zostały prezentacje przełożonych europejskich prowincji Towarzystwa Chrystusowego na temat: *Duszpasterskie zadania europejskich prowincji Towarzystwa Chrystusowego wobec procesów integracji i globalizacji*. Obecny stan i prognozy specjalistycznego duszpasterstwa Polaków w wybranych krajach Unii Europejskiej przedstawiają: ks. Stefan O c h a l s k i, przełożony prowincji św. Józefa obejmującej: Niemcy, Włochy, Holandię i Węgry (ss. 83-86); ks. Zygmunt S t e f a n i k i, przełożony prowincji pw. Matki Bożej Częstochowskiej we Francji i Hiszpanii (ss. 86-102); ks. Krzysztof T y l i s z c z a k, przełożony prowincji Najświętszego Serca Pana Jezusa w Wielkiej Brytanii, Republice Południowej Afryki i Islandii (ss. 103-110). Lektura przytoczonych – zarówno wyżej, jak i w aneksie – tytułów artykułów – jakże merytorycznie ważnych i bogatych – jest bardzo interesująca i odkrywczą. Wielość opracowań zebranych w poszczególnych zeszytach serii, podejmujących aktualne i ważne tematy, daje Czytelnikowi możliwość dotarcia do fachowej wiedzy z zakresu problematyki polonijnej.

Wznowiona seria STChr ma szansę stać się ważnym instrumentem w upowszechnianiu problematyki polonijnej w kontekście ożywionego dziś zjawiska migrowania. Należy życzyć odpowiedzialnemu za redakcję, by następne zeszyty stały się dobrym narzędziem do rozszerzenia naukowej refleksji na temat migracji – ze szczególnym uwzględnieniem polskiej – na wszystkie dyscypliny nauk oraz do prezentowania studiów specjalistycznych. Z pewnością wiele razy z zeszytów korzystać będą również duszpasterze polonijni, osoby pełniące urzędy w Kościele oraz wierni świeccy zaangażowani w apostołat świata migracji.

ANEKS

Wykaz artykułów zamieszczonych w „Studiach Towarzystwa Chrystusowego dla Polonii Zagranicznej” w latach 1988-1992

B a k a l a r z Józef, *Kard. August Hlond – prekursor nowoczesnego apostołatu emigracyjnego*, STChr 1989, z. 2, ss. 52-74.

B a n a s z a k Marian, *Laikat w nauczaniu kard. A. Hlonda*, STChr 1989, z. 2, ss. 39-51.

D r o z d o w s k i Marian Marek, *Marszałek Józef Piłsudski a ks. kardynał August Hlond – Prymas Polski*, STChr 1989, z. 2, ss. 75-88.

K a n t o r Ryszard, *Potomkowie osadników z Polski we wsi Istvanmajor i Derenk na Węgrzech. Ich kontakty z ludnością węgierską*, STChr 1988, z. 1, ss. 16-30.

K a p i s z e w s k i Andrzej, *Konflikty polsko-żydowskie w Stanach Zjednoczonych. Zarys problematyki do 1939 roku*, STChr 1988, z. 1, ss. 51-73.

K i p e r s k a Jadwiga, *Chrześcijańska tożsamość Europy według Jana Pawła II*, STChr 1992, z. 4, ss. 38-56.

K o s i Ń s k i Stanisław, *Stosunek kard. A. Hlonda do zakonów*, STChr 1989, z. 2, ss. 110-128.

K w i l e c k i Andrzej, *Migracje polskie*, STChr 1991, z. 3, ss. 60-67.

L i p s k i Jan Józef, *Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy*, STChr 1988, z. 1, ss. 7-15.

Ł u k a s z e w i c z Lucja, *Kierunki zmian społeczno-demograficznych wśród Polaków w ZSRR*, STChr 1991, z. 3, ss. 5-26.

M a c i e j e w s k i Janusz, *Obcość jako szansa*, STChr 1992, z. 4, ss. 5-16.

N a w r o t Edward, *Kościół rzymskokatolicki a inne kościoły w ZSRR. Historia i perspektywy*, STChr 1991, z. 3, ss. 27-41.

N o w a k Władysław, *Ruchy religijne poza Kościołem*, STChr 1992, z. 4, ss. 57-71.

P a r a d o w s k a Maria, *Współżycie grup etnicznych w Brazylii*, STChr 1988, z. 1, ss. 74-101.

P i e t r z a k Jerzy, *Powrót Prymasa Polski kard. A. Hlonda do kraju w 1945 r.*, STChr 1989, z. 2, ss. 18-38.

P o s e r n - Z i e l i ń s k i Aleksander, *Budowa międzyetnicznych więzi kulturalnych w Stanach Zjednoczonych okresu międzywojennego: idee, programy i rezultaty*, STChr 1988, z. 1, ss. 31-50.

P r o k o p Jan, *Polak cierpiący*, STChr 1992, z. 4, ss. 17-29.

S k o r o w s k i Henryk, *Od solidarności do braterstwa*, STChr 1992, z. 4, ss. 72-83.

S k w a r n i c k i Marek, *Życie kulturalne Polonii ze specjalnym uwzględnieniem piśmiennictwa w języku polskim*, STChr 1992, z. 4, ss. 30-37.

S m o l i c z Jan, *Etniczność i wielokulturowość Kościoła katolickiego w Australii*, STChr 1988, z. 1, ss. 102-114.

S z y d ł o w s k a - C e g ł o w a Barbara, *Przemiany kultury w środowiskach polonijnych*, STChr 1991, z. 3, ss. 52-59.

W a ł c z a k Bogdan, *Zasługi kard. A. Hlonda dla kultury języka polskiego*, STChr 1989, z. 2, ss. 89-109.

Z i ó ł k o w s k i Janusz, *Naród, Ojczyzna, państwo w ujęciu kard. A. Hlonda*, STChr 1989, z. 2, ss. 5-17.

Andrzej Orczykowski SChr, Warszawa

III. POLACY I POLONIA W AFRYCE. BIBLIOGRAFIA

B e j g e r A., *Pełnym głosem o Afryce. Z dziennika misjonarza*, Warszawa 2000.

B e j z e B. i in. (red.), *Maria Teresa Ledóchowska i misje*, Warszawa 1977.

B i a ł e k Cz., *Jezuici polscy w Misji Zambeskiej*, Warszawa 1980.

B o r y c a A. E., *Madonna z hebanu*, Lublin 2004.

C z e k a n o w s k i J., *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki Środkowej*, Wrocław 1958.

D a n i l e c k a L. (red.), *Misje z Niepokalaną. Listy z Rwandy*, Warszawa 1998.

D ą b k o w s k i H. (oprac.), *Polskie Sybiraczki harcerki w Afryce 1942-1950*, Warszawa 2002.

D o b r o w o ł s k i R., *Obraz Afryki w świetle katolickich czasopism misyjnych i publicystyki w Polsce lat międzywojennych*, „Przegląd Socjologiczny” 27/1975, s. 179-218.

D o p i e r a ł a K. (red.), *Encyklopedia polskiej emigracji*, t. I-III, Toruń 2003-2004.

D r z e w i e n i e c k i W. M., *Angielski szlif. Wspomnienie oficera sztabu 2. korpusu*, Buffalo 2001.

D u s z a T., *Kościół lokalne Afryki*, cz. 1-2, Rzym 1980.

D y ł a k T., *Światło wiary w Smoczycach Górach*, Warszawa 2001, 2003².

- Dzierżykray-Rogalski T., *Polska antropologia w Afryce*, Wrocław 1981.
- Filipczak-Puchalska A., *Moje tułacze wspomnienia: Syberia, Iran, Afryka 1941-1946*, Szczecin [2003].
- Gądek J., *Wśród ludów Bantu*, Kraków 2003.
- Gołębek S., *Związki Polscy i Polaków z Afryką do roku 1945*, Warszawa 1978.
- Górski J., *Mały słownik misjologiczny*, Katowice 2001, 2004².
- Grzebień L., Kozłowiecki, *Śród ludu Zambii*, t. 1-2, Kraków 1977.
- Grzesik S., *Listy braci Grzesików z Egiptu i Kamerunu*, Częstochowa 2001.
- Grzybowski A., *Rozwój zainteresowań Afryką w Polsce oraz polskie ośrodki badań afrykanistycznych*, „Przegląd Socjologiczny” 19/1965, s. 10-32.
- Jakubiec S., *Podziękowanie jest wyrazem wdzięczności*, Sandomierz 1998.
- Jakuboszczak Z., *Uśmiech słonecznej Zambii*, Warszawa 1990.
- Jan Paweł II w Afryce, 2. V.-12. V. 1980, 12. II.-19 II. 1982. *Przemówienia i homilie*, Warszawa 1985.
- Jaworski J., *Polsko-afrykańskie koneksje*, Konstancin-Łódzki 2000.
- Jurczyga J., *20 lat wśród Papuasów*, Nowa Ruda 2001.
- Kadłubowska I., *Od hrabiego do misjonarza. Adam Kozłowiecki T.J. Życie i dzieło*, Warszawa 2002.
- Kalembkiewicz J., *Wspomnienia z Afryki z pracy misyjnej w Zambii w latach 1972-1979*, Kraków 2003.
- Kamocki J., *Zbiory afrykanistyczne w muzeach polskich*, „Etnografia Polska” 10/1966, s. 475-486.
- Kania F., *Rwanda wczoraj i dziś: 21 lat posługi misyjnej w Rwandzie (1973-1994)*, Ząbki 2003.
- Kapiszewski A. (red.), *Republika Południowej Afryki – Polska*, Kraków 2004.
- Kapuściński R., *Heban*, Warszawa 1998, 2004⁸.
- Knopek J., *Migracje Polaków do Afryki Południowej XX wieku*, Bydgoszcz 2001.
- Korabiewicz W., *Sztuka Afryki w zbiorach polskich*, Warszawa 1966.
- Koseski A. (red.), *Emigracja z ziem polskich w XX wieku. Droga awansu emigrantów*, Pułtusk 1998.
- Koseski A., *Migracja Polaków do Afryki Północnej w XX wieku*, Bydgoszcz 2001.
- Koźmiński M., Milewski J., *Bibliografia polskich publikacji na temat Afryki*, t. 1-2, Warszawa 1965.
- Krzatek T., *Tobruk 1941-1996: w 55 rocznicę bitwy*, Warszawa 1996.
- Kuczyński A., *Polskie opisanie świata. Studia z dziejów poznania kultur ludowych i plemiennych, plemiennych*, t. 1: *Azja i Afryka*, Wrocław 1994.

- K u c z y ń s k i A. (red.), *Wśród buszu i czarowników. Antologia polskich relacji o ludach Afryki*, Wrocław 1990.
- K u r e k A., *Wierzenia i obrzędy Gidarów, ludu północnokameruńskiego*, Warszawa 1988.
- Ł a p o t J., *Afryka. 40 lat penetracji oraz poznawania ludów i ich kultur*, Szczecin 2004.
- M a c h o w s k i J. i in. (red.), *Polacy w Nigerii*, t. I-IV, Warszawa 1997-2000.
- M a k u l s k i K., *Sztuka Afryki Czarnej w zbiorach polskich*, Warszawa 1972.
- M a r t e n k a H., *Podróże i powroty. Lotnisko na skraju wioski*, Bydgoszcz 2000.
- M i l e w s k i J., *Przegląd polskich wydawnictw o Afryce*, „Etnografia Polska” 7/1963, s. 495-499.
- M i s i o r o w s k i M., *Salatka z termitów, czyli moje pożegnanie z Afryką*, Gniezno 2003.
- M o r d a l B., *Z życia misjonarza: wspomnienia z Afryki*, Kraków 2005.
- N i k i e l H., „*Myśmy tutaj szli z...*”, Białystok 2002.
- O z i m e k S., *W pustyni i w Tobruku*, Warszawa 1982.
- P a ł y g a J., *W środku Afryki. Palotyni polscy w Rwandzie*, Poznań-Warszawa 1984.
- P a n c e w i c z B. M., (oprac.), *Harcerstwo w Afryce 1941-1949*, Londyn 1985.
- P a r a d o w s k a M. (red.), *Trzeci świat w polskich badaniach etnograficznych*, Warszawa 1987.
- P a w ł a k A., *W sercu Afryki: pamiętnik misjonarki*, Warszawa 1999.
- R u s i n e k R., *Dzieci Rwandy*, Ząbki 2003.
- R u t k o w s k a H., *Afryka, mój mąż i ja*, Warszawa 1993.
- R y z n e r J., *Droga do Polski. Od syberyjskiej tajgi przez afrykański busz*, Przemysł 1993.
- S a m u s i k J., *Przez piaski i dżungle*, Suwałki 1997.
- S i w e k H., *Z dalekiej Tanzanii*, Kraków 1995.
- S z u r g o t J., *Afryka – Zambia. Wspomnienia, tradycje, czary*, Warszawa 2003.
- S z y m a ń s k a E., W o l s k a M., *Bibliografia polskich publikacji na temat Afryki (czasopisma i druki zwarte) 1968-1971*, Warszawa 1975.
- T e r l e c k i O., *Bojowe szlaki pustynne*, Kraków 1983.
- T r u s z c z y ń s k i Z., *Afrykańskie wędrówki z Legią Cudzoziemską*, Warszawa 2002.
- W a ł a s z e k A. (red.), *Polska diaspora*, Kraków 2001
- W e s o ł y W., *Adaptacja polskich misjonarzy w Czarnej Afryce*, „Studia Theologica Varsaviensia” 19 (1981) nr 2, s. 63-78.
- W i e c z o r e k A. (oprac.), *Polacy na drogach świata*, Warszawa 2004.
- W i e c z o r e k R., *Listy z serca Afryki*, Kraków 2002.

Wiśniewski S., *Błogosławiona Maria Teresa Ledóchowska. Życie i działalność*, Kraków 1986.

Wróbel E. i J., *Rozproszeni po świecie. Obozy i osiedla uchodźców polskich ze Związku Sowieckiego 1942-1950*, Chicago 1992.

Zaliński E., *Z Polski do Polski. Przez Syberię, przez Afrykę. Wspomnienia*, Szczecin 2002.

Zapłata W., *Kamerun noszę w sercu*, Poznań 1999.

Ziemann E., Wróbel J. (red.), *Materiały z sympozjum z okazji 25-lecia pracy polskich sercanów w Zairze*, Stadniki 1997.

Zimba W., *U polskich misjonarzy w Afryce*, Ełk 1998.

Zimón H., *Religie Afryki. Wybrana bibliografia w języku polskim*, „Nurt SVD. Kwartalnik Misjologiczno-Religjoznawczy” 32 (1998) nr 2, s. 129-139.

Zinś H., *Polacy w Afryce Wschodniej*, Lublin 1978.

Zinś H., *Polacy w Zambezji*, Lublin 1988.

Żarón Z., *Wojenne losy ludności polskiej na obczyźnie w latach 1939-1947*, Warszawa 1994.

Żukowski A., *W kraju złota i diamentów: Polacy w Afryce Południowej XVI-XX w.*, Warszawa 1994.

Żychski J., *W objęciach Afryki*, Bydgoszcz 1997.

Oprac. Eugeniusz Sakowicz, Warszawa